

ЗБОРНИК VIII ANTHOLOGY VIII

Трајче Нацев

КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАВРАТОРСКИ РАБОТИ НА АРХЕОЛОШКИОТ ЛОКАЛИТЕТ КАЛЕ-ЦРВЕНА ЦРКВА

На устието на Злетовска река во Брегалница во непосредна близина на с.Крупиште е лоциран археолошкиот локалитет Кале. Просторот помеѓу двете реки на локалитетот му дал можност, низ вековите да претставува главна крстосница на античките патишта во овој регион.

За убикацијата на локалитетот постојат две различни мислења: Б.Алексова укажува на можност дека на овој простор бил сместен античкиот Астибо¹. За разлика од неа З.Белдедовски дава претпоставка дека населбата го носела името Транупара².

Од големината на просторот што го зафаќа населбата и врз основа на досегашните археолошки истражувања, при што се откриени четири архитектонски сакрални објекти од кои две луксузно градени, може да се претпостави дека населбата во доцно-античкиот-рановизантискиот период V-VI век, претставува епископско седиште. Според Б.Алексова постојат индиции за убикација на епископскиот град Запара³.

Целта на ова излагање се конзерваторско-реставраторските работи на Црвената црква, изведени во

периодот 1996-1997 год. од страна на Заводот за заштита на спомениците на културата и Народен музеј-Штип⁴.

Со систематско археолошко истражување е започнато во 1975 год. под раководство на Блага Алексова, при што истата година се констатирани остатоци од една сакрална градба, а чие откривање е продолжено во 1981 и 1984 година.

Објектот по завршувањето со истражувањето во 1984 година бил сочуван во темели до нивото на "подот", а на одделни места со траги од остатоци од сидови. Градбата претставува црковен објект од типот впишан крст во квадрат или правоаголник.

Објектот т.е. црквата (пл. 1) е со димензии 16.50 x 9.60 м., претставува правоаголна градба со издадена апсида која од внатре е полукружна, а од надвор полигонална. Впишан крст со дим: во правец И-З 8.35 м. додека во правец С-Ј 7.90 м. го формираат четири еднакви крака на крстот со тоа што источниот крак е малку поиздолжен поради проектираниот предапсидален просор.

Со ваквата програма на планот се формираат четири четвртасти анекси

со полни сидови и тесни влезови.

На западната страна црквата има нартекс. Од него се сочувани мали остатоци од јужната страна. Од нартексот низ широка врата се влегувало во црквата. Еден тесен влез се наоѓа и од северната страна. Сочуваните остатоци од сидови на овој објект и покрај тоа што се минимални, даваат податоци за нивната структура. Темелните сидови се градени од кршен камен со малтер, солидно и со чисти профили.

Од нивото на подот сидовите се градени во опус михтум со два реда на тули и еден ред на делкани камени блокови. Од надворешната страна на нивото на подот црквата е опкружена со еден ред од делаки камени плочи, кои формираат рамка во кој е подигнат објектот. Во изградбата е користен хидростатен малтер.

Четири масивни столпци, поставени врз масивните сидови што го формираат наосот и аксијалниот крак на крстот се изградени од добро печени тули со хидростатен малтер. Под нивото на подот во праговите и на статичките значајни партии на сидовите, употребени се мермерни сполии од стари антички објекти. Во зачуваните сидови над нивото на подот, при обновата употребени се меноа и градежни тули од урнатини на ранохристијански објект.

Според сегашната состојба, сочуван во темели, објектот на археолошкиот локалитет Кале по својот општ план припаѓа кон типот на цркви со квадратно поле во кое е впишан крст со еднакви краци. Можеби претставувала Мартириум или Гробјанска црква, бидејќи околу неа се истражени т.е. откриени повеќе гробови од типот цисти.

Врз основа на зачуваноста не

северната страна укажува дека црквата претрпела извесни измени и доградби, можеби урната и повторно обновена со извесни преправки. По мислењето на истражувачот Б.Алексова, објектот е подигнат во V-VI век, а во употреба бил и подоцна⁵.

Конзерваторско археолошко истражување

Бидејќи од последното истражување во 1984 година па се до 1997 година на објектот не се вршени активности во смисол на археолошки или конзерваторски интервенции, објектот беше целиот обраснат со трева и коров. По чистењето на објектот, извршено е доистражување на следните позиции: северозападен дел, ослободување на периметралните сидови од земја од надворешната страна и истражување на наосот.

Северозападен дел

При откоп од 0.80 м. од нивото на "подот" констатираме дека недостасуваат темелните сидови и тоа западниот сид на нартексот со должина од 6.60 м и северниот периметрален сид со правец 3-И во должина од 5.60 м. (пл. 2).

Во текот на откопот констатиравме дислоциран остеолошки материјал, а на самиот влез на нартексот на длабочина од 0.60 м. од нивото на "подот" констатираме три черепи. Черепите се поставени еден до друг во правец С-Ј, без присуство на друг остеолошки материјал или пак движен археолошки материјал. Ова укажува дека не се работи за гробна конструкција, туку поставувањето на черепите во самиот

Периметрални сидови

При ослободувањето на периметралните сидови од шут и земја, констатираме присуство на дислоциран остеолошки материјал како и фрагментирана керамика по целата должина на објектот.

Наос и нартекс

Пред да пристапиме со решавање на подот во објектот извршено е сондирање во наосот и нартексот. Поставени се три сонди:

Сонда I-лоцирана во јужниот крак на аксијалниот крак со димензии: по целата должина на кракот 2.50 м. и по целата ширина 2.00 м., ориентирана И-З (сл.1).

Сонда II-лоцирана во северниот крак на аксијалниот крст со димензии: по целата должина на кракот 2.50 м. и по целата ширина 2.00 м., ориентирана И-З (сл.2).

Сонда III-лоцирана во нартексот покрај самиот влез на јужниот анекс, ориентирана С-Ј, со димензии 2.00 x 1.00

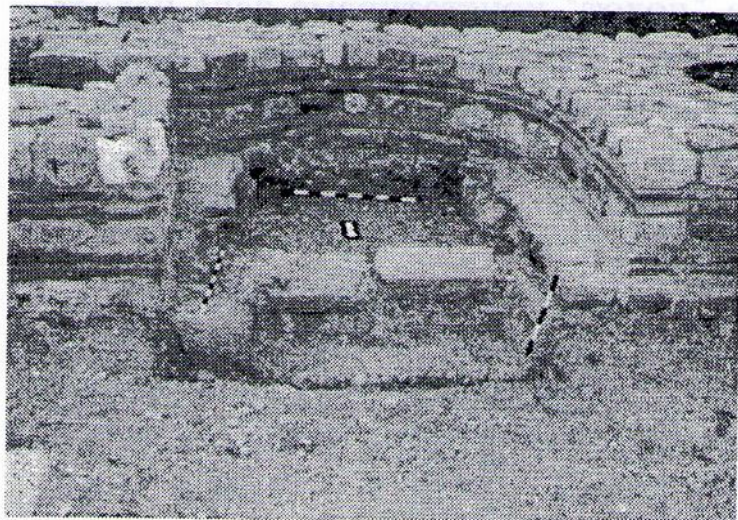
констатирани се остатоци од темелни партии, односно основи во правец З-И по целата должина како во сонда I така и во сонда II и се спојуваат со темелните сидови од внатрешните сидови на ѓакониконот и проскомидијата со темелните сидови на јужниот и северниот анекс.

Ново откриените темелни сидови се изработени од стари антички спории т.е. блокови, поврзувани меѓу себе со варов малтер.

Како констатација треба да кажеме дека темелните партии од ѓакониконот и проскомидијата односно јужниот и северниот анекс, се идентични со ново откриените темелни сидови во аксијалниот крак. За разлика од нив, темелните партии на северниот и јужниот периметрален сид не се изведени со камени блокови туку со речен камен, кој помеѓу себе е поврзуван со варов малтер.

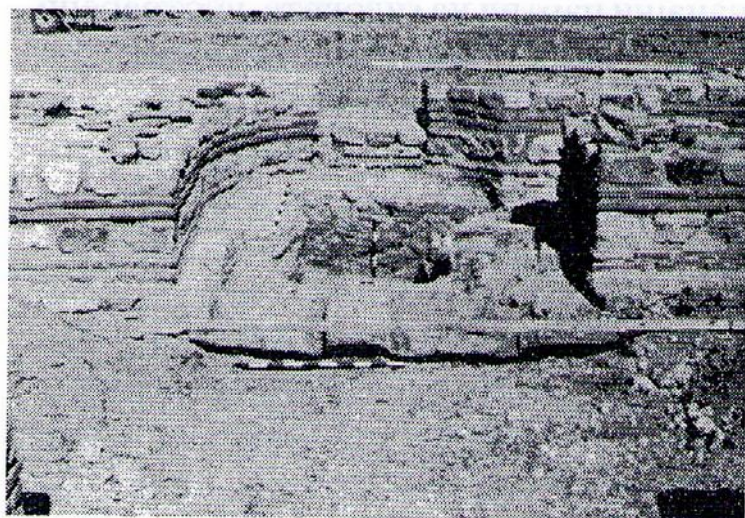
Сонда III- сондирањето во нартексот не даде резултати, односно го потврди мислењето дека новооткриените темелни сидови не продолжуваат во нартексот.

Бидејќи не бевме во можност да

Сл. 1 Сонда I

Fig. 1 Trial excavation I

Сл. 2 Сонда II

Fig. 2 Trial excavation II

продолжимо со истражувањето во внатрешноста на двата анекси како и во факониконот и во проскомидијата, врз основа на истражувањето на сондите можеме да претпоставиме дека Црвената црква е подигната врз темелите на еден постар објект, најверојатно ранохристијански, кој по основа се разликува од основата на сегашната црква. Не би можеле со сигурност да констатираме но не е исклучена можноста, темелните партии од античките блокови да формираат еднобродна или трибродна базиликална градба, која во V-VI век била срушена. Темелните партии биле искористени а воедно биле поставени и нови, со што се добила нова темелна основа со форма на крстобразна црква со четири ниши и нартекс.

Во текот на истражувањето на веќе споменатите позиции констатирани се три гробни конструкции цисти, но

истите нема да бидат презентирани во овој текст.

Конзерваторско-реставраторски работи

По извршеното конзерваторско-археолошко истражување, како и чистењето на сидовите од трева, коров и растресит градежен материјал, сл.3, пристапиме со конзерваторско-реставраторски работи, по веќе изготвениот елаборат за конзервација на Црвената црква⁶.

Нартекс

Во овој дел на објектот најпрво пристапиме со поставување на темелната основа и тоа на западниот периметрален сид во должина од 6.60 м. и северниот периметрален сид во должина од 5.60 м. во правец З-И. Пос-

Сл. 3 Изглед на објектот по припремајќа за конзервација

Fig. 3 A View of the object after its preparation for conservation

тавувањето на темелната основа е изведена со цементен малтер и речен камен.

Наос и апсида

Во овие делови на објектот исто така е извршено дооформување на темелната основа со цементен малтер и речен камен, на поедини места на темелните сидови. По дооформување на темелната основа пристапиме со надсидување на сидовите.

Претходно веќе констатиравме дека сидовите скоро се во целост уништени со исклучок на северниот периметрален сид кој на поедини места е сочуван во височина и до 0.50 м., при што е запазен целиот опус при сидањето (опус микстум) сл.4.

Надсидувањето на периметралните сидови, апсидалниот, внатрешните на ѓакониконот и проскомидијата и двата анекси како и западниот сид на нартексот е изведен со два реда (еден

ред го сочинува: два реда на тули и еден ред на камен), со висина од 1.00 м.

Апсидалните делови на двата анекси како ѓакониконот и проскомидијата врз основа на новооткриениот момент во апсидалниот простор во северниот анекс, каде се констатирани 4 реда тули, сл.4, се одлучивме сидањето да го изведеме со тули и тоа во височина приближно на останатите сидови од објектот.

Како сврзиво средство во текот на сидањето е користен варов малтер.

По завршеното надсидување пристапиме со затворање на фугите на сидните платна со цементен малтер со додаток на бреча, со цел да не навлезе вода во сидот и да не дојде до ерозија на истите.

Подот во објектот

По извршеното сондирање на наосот и нартексот и со затворање на сондите пристапиме со решавање на "подот" во црквата. Бидејќи претходното размислување на истаржувачот Б.Алексова дека подот е од мермерни плочи со подлога од хоросан малтер не е прифатено како можно решение а и новите сондажни истражувања не дадоа резултат во смисол на решавањето на ова прашање.

По извршеното хемиско третирање на површината, за уништување на трева и коров, одлучивме да поставиме набој од чакал (0.20-0.30 м.) по целата површина на објектот.

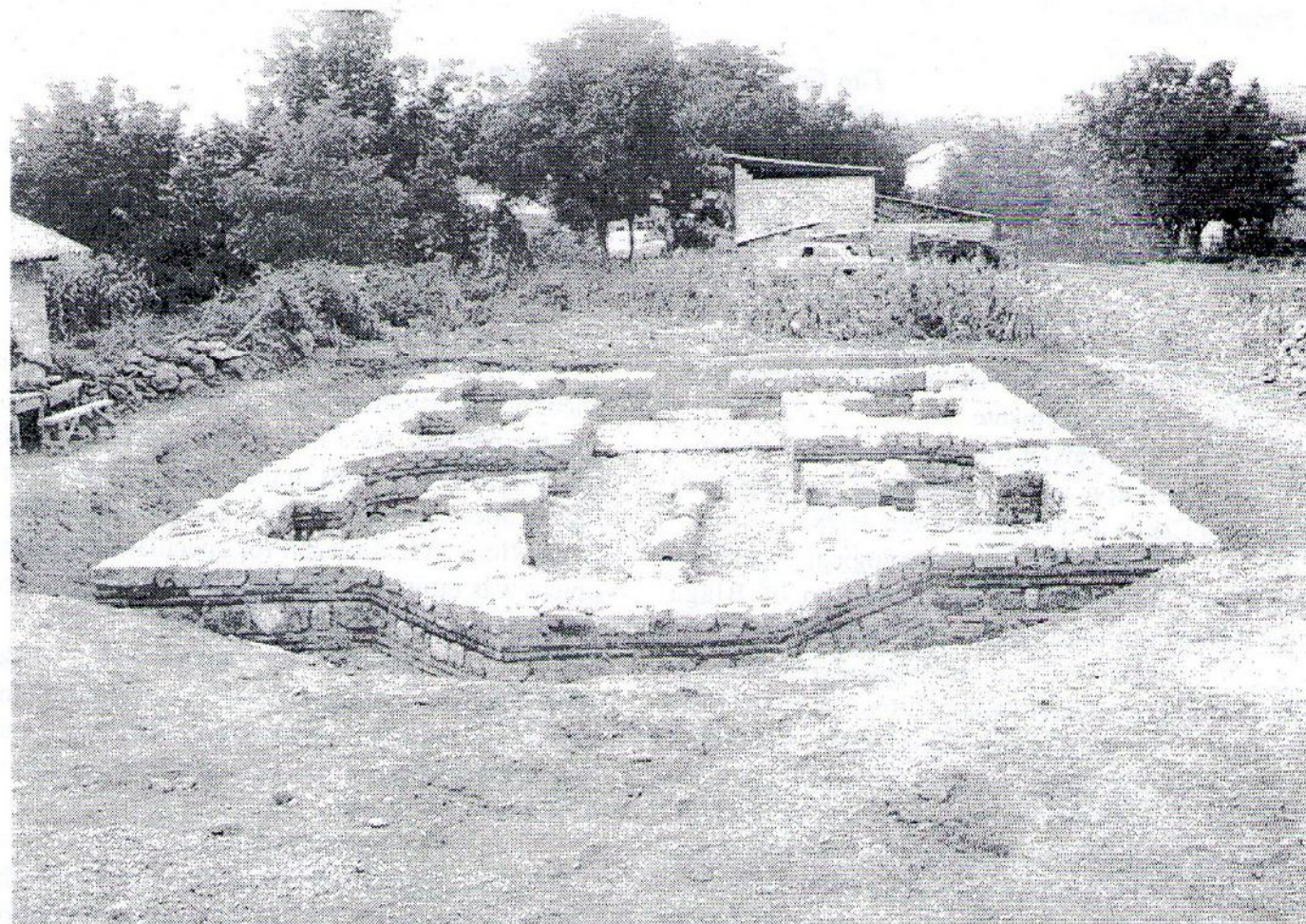
Со изведената максимална конзервација и минимална реконструкција, е постигната и целта на овие конзерваторско-реставраторски работи. Ослободување на објектот од настанатите оштетувања, задржан а воедно оживеан опусот во време на градењето на објектот.

Сл. 4 Северен анекс пред конзервација

Fig. 4 A North annex before conservation

Сл. 5 Изглед на објектот по извршената конзервација

Fig. 5 A View of the objekt after conservation

БЕЛЕШКИ

1. Б.Алексова, Баргала во светлината на новите археолошки истражувања, Гласник на институтот за Национална историја 3, Скопје 1967, 88-89.
2. З.Белдедовски, Брегалничкиот басен во Римскиот и Средновековниот период, Зборник бр. I. Штип 1990, 11,17 и 36.
3. Б.Алексова, Епископија на Брегалница, Прилеп 1989, 75-76.
4. Ја користам приликата да се заблагодарам на стручниот консултант Ристо Петковски за неговите сугестии при конзерваторско-реставраторските работи на објектот.
5. Б.Алексова, Епископија на Брегалница, 81-85.
6. Елаборатот е изготвен од Милан Ивановски и Мишо Милојевиќ.
7. Цртежите се изработени од Љубица Кљонкова-архитект во Завод-Музеј, Штип.
8. Фотографиите се изработени од Киро Спасов-фотограф во Завод-Музеј, Штип.

*The Conservation-Restoration Works
at the Excavation Site Kale-Crvena Crkva*

SUMMARY

The excavation site Kale is located at the mouth of the River Zletovska in the River Bregalnica near the village Krupishte.

The aims of this report are the conservation-restoration works carried out in the church Crvena Crkva in the period 1996-1998.

The systematic archeological expedition started in 1975 under the direction of Blaga Aleksova and continued in 1981 and 1984.

After finishing the archeological expedition in 1984, a sacral construction was stated, preserved to the level of the "floor board". According to its common plan it belongs to type of churches with a square field where a one side cross is inscribed. The church was built in the technology "opus mihtum" and as a building material hydrostatic mortar was used, it was dated from Vth-VIth century.

According to the tomb constructions found unside and outside the object, the archeologist Blaga Aleksova gives an assumption that the

object presents Martirium, a tomb church.

Before the conservation started, an archeological expedition was carried out in the naos and the narthex. As a new moment are the newly discovered foundations in the South and the North legs of the cross fig.3 and 4. The new discovered foundations give a reason for speculation that the object was built over the foundations of an which differs in the base of the new church.

The conservation-restoration works started with reshaping the base foundation of the object. The built on to was performed by two layers (one layer consist of two layers of bricks and a layer of stones) in a high of 1.00 m.

With the maximum carried out conservation and the minimum reconstruction fig.9, pl.4, the goal was attained by the conservation-restoration works. The object was restored by the damages made in the past, its conservation also reanimated the opus of the forms originating from the time the object was built.